

Impact Factor – 6.261

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S
RESEARCH JOURNEY

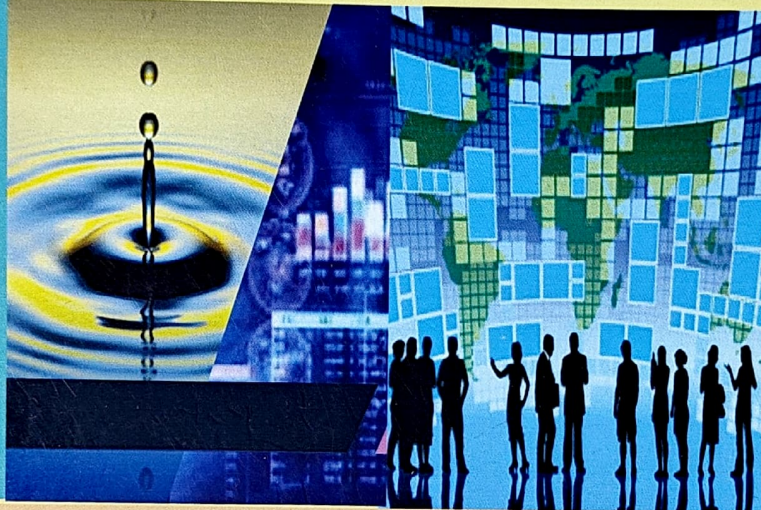
Multidisciplinary International E-research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

March -2019

SPECIAL ISSUE-CLXIX (A)

**EMERGING TRENDS IN
HUMANITIES & COMMERCE**

Executive Editor:
Prof. Virag S. Gawande
Director,
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Guest Editor
Dr. Dipak N. Raut
Principal
Sarswati Kala Mahavidyalaya,
Dahihanda, Dist -Akola [M.S.]

Chief Editor
Mr. Dhanraj T. Dhangar,
Assist. Prof. (Marathi)
MGV's Arts & Commerce College,
Yeola, Dist – Nashik [M.S.] INDIA

This Journal is indexed in :

- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- Universal Impact Factor (UIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)
- Indian Citation Index (ICI)
- Dictionary of Research Journal Index (DRJI)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	जवाहरलाल नेहरूंचा आर्थिक दृष्टीकोन	महाजन संजय बाबुराव	10
2	अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील प्रज्ञावंत शैक्षणिक गरजांचा तुलनात्मक अभ्यास	डॉ. अमोल मांडेकर	20
3	परराष्ट्रीय धोरण व डॉ. आंबेडकर	प्रा. मंगेश वाहाणे	26
4	स्वयंसेवी संघटनांची जागतीक पार्श्वभूमी	प्रा. कमलेश मानकर	32
5	भारतातील कौटुंबिक समस्या—कौटुंबिक अत्याचार	प्रा. विशाखा मानकर	37
6	भारतातील काळा पैसा अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	डॉ. एन.बी. मठपती	45
7	स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून कळप	डॉ. प्रभाकर देसाई / आरती भोसले	49
8	विजय तेंडुलकरांच्या नाटकातील आशय आणि आकृतीबंध	डॉ. भूमिका गो. वानखडे	56
9	मानवी अधिकार आणि एड्स	प्रा.डॉ. एन.बी. पोहकर	60
10	आदिवासीसमोरच्या विविध समस्या	डॉ.कमल रविंद्र पोटदुखे,	64
11	वृद्धांच्या समस्या	शितल हरिषचंद्र उजाडे	68
12	स्त्री मानवाधिकार आणि स्त्री विकास	प्रा. डॉ. रावसाहेब श. ठोके	73
13	संत तुकारामाचे समाज सुधारणावादी विचार	प्रा.महेंद्र द. झलके	77
14	आज्ञापत्र – एक समीक्षात्मक विश्लेषण	डॉ. पंकज वानखडे	81
15	संपादक महात्मा गांधी यांचे हिंदुत्व	डॉ. शिवाजी जाधव	88
16	दहशतवादाचे बदलते स्वरूप आणि घ्यावयाची सावधगिरी	प्रा. डॉ. सुधारकर जावळे	93
17	राजर्षी शाहु महाराज यांचे आरक्षण चळवळीतील योगदान	प्रा. सुधीर नारायणराव देशमुख	99
18	साधनांच्या वापरामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यावर होणारा परिणाम सीमा. म. उपासनी (सौ. देशपांडे) / प्रा. डॉ. सुजाता ब. सबाने		103
19	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे संसदिय लोकशाही संबंधी विचार	प्रा.शहाणे रंजना	111
20	अन्नभेसळ व अन्नसुरक्षा कायदा	डॉ. क्षमा चव्हाण	116

21	पर्यावरणाचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक विकास	प्रा.नंदकिशोर सिंगाडे	121
22	बालकामधील स्थुलता - एक समस्या	डॉ. संगीता घुईखेडकर	126
23	बहुजनवादी गांधी	डॉ. अरविंद सोमनाथे	130
24	आनंदवन, वरोरा येथील पर्यावरण व्यवस्थापन, एक अभ्यास	डॉ. कीर्ती सदार	135
25	भारतातील ऑनलाईन शॉपिंगचे भारतातील विपणन व्यवस्थेवर पडलेले सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम - एक अध्ययन	डॉ. प्रशांत एम पुराणिक	138
26	स्त्रीभ्रूणहत्या : एक ज्वलंत समस्या	डॉ. राहुल मधुकर रोडे,	143
27	सरोगेट विज्ञापन के संवाद और उत्पाद के संबंधों का विश्लेषण	राजेश लेहकपुरे	147
28	स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय ग्रामीण विकास	प्रा.डॉ. उल्हास एन. राठोड	153
29	यवतमाळ जिल्ह्यातील बंजारा समाजाच्या शेतमजुर स्त्रियांचा आहाराचा दर्जा - एक चिकित्सक अध्ययन	प्रा. सुनिता अ. राठोड	158
30	महाराष्ट्रातील पायाभूत सुविधा	प्रा. सतीश आर.जाधव	165
31	किशोरावस्थेतील विद्यार्थ्यांच्या वर्तणूकीचे अध्ययन	प्रा. रेखा य. झोटिंग	171
32	मेळघाटातील पारंपरिक गवळी लोकगीतांमधील वाङ्मयीन मूल्यदर्शन	नरेंद्र पाखरे	175
33	स्त्रीवादाचा मराठी साहित्यावरील प्रभाव	डॉ. राजेश मिरगे	179
34	पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचे समाजवादा विषयीचे विचार	प्रा.विलास मेश्राम	186
35	म्हादेवी के काव्य में विरह भाव	डॉ. साळुंखे मनिषा नामदेव	190
36	मध्यमवर्गीय कुटुंबातील गर्भवती आणि स्तनदा महिलांच्या आहार व आरोग्य विषयक समस्या	प्रा. मनिषा दे. क्षिरसागर	194
37	महिलाओं के दर्जा की वास्तविकता एवं मानवाधिकार	प्रा. संदीप हाडोळे	199
38	महानुभाव संप्रदायातील आद्यकवयित्री महदंबा व तिचे धवळे	डॉ. सुनंदा गडकर	203
39	मानव अधिकार : दलित महिला : महात्मा गांधी के विचार	डॉ. स्मिता जोशी	205

पर्यावरणाचे व्यवस्थापन आणि आर्थिक विकास

प्रा.नंदकिशोर सिंगाडे

सहाय्यक प्राध्यापक डॉ. एल.डी.बलखंडे कॉलेज ऑफ आर्ट्स
अँड कॉमर्स, पवनी

प्रस्तावना :

गेल्या हजारो शतकांपासून पाणी, हवा, भूमी आणि वनस्पती व प्राणीमात्रांची विविधता या बाबी पृथ्वीतलावरील जीवनाला आधारभूत म्हणून राहिल्या आहेत. आजही जग जरी आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या युगात जलद गतीने पुढे जात असले तरीही जगण्याचा आधार यादृष्टीने वरील साधनधन अत्यावश्यक आहे आणि भविष्य काळातही या बाबींचे महत्त्व कायमच राहणार आहे. नैसर्गिक साधनधनाचा योग्य उपयोग करून त्यांचे परिवर्तन उपयुक्त वस्तु आणि सेवांमध्ये करण्यावरच आर्थिक विकास अवलंबून असतो. उपभोग आणि परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत प्रेरकशक्ती, खनीजद्रव्ये आणि हवा, पाणी, भूमी यासारख्या नैसर्गिक साधनधनांचा उपयोग करतात आणि त्यामुळे निर्माण होणारा कचरा, टाकाऊ वस्तु, विषारी वायु इत्यादींचा पर्यावरणावर सातत्याने परिणाम होत असतो. या टाकाऊ वस्तूंचे प्रमाण पर्यावरणातील साधनधनाच्या नैसर्गिक पुनर्निर्मितीच्या क्षमतेपेक्षा कमी असेल तर या साधनधनाची गुणवत्ता आणि परिणाम टिकून राहण्याला मदत होते. वाढती लोकसंख्या आणि उपभोगाच्या वाढत्या पातळीमुळे पर्यावरणावर अनिष्ट परिणाम होवू शकतो. नैसर्गिक साधनधनाच्या अवनतीचा परिणाम केवळ सध्याच्या पिढीवरच नव्हे तर भविष्यकालीन पिढ्यांवरही होवू शकतो. जमिनीतील जीवनसत्वे कमी होवून उत्पादनही कमी होवू लागते.

गेल्या शतकात आर्थिक विकासांमुळे अनेक लोकांना कधी नव्हे तेवढी आर्थिक समृद्धी लाभली. जगातील लोकांच्या राहणीच्या दर्जातही सुधारणा झाली. वाढत्या लोकसंख्येच्या भौतिक गरजा भागविण्यासाठी नैसर्गिक साधनधन मोठ्या प्रमाणात उपयोगात येवू लागले. आर्थिक उद्दिष्ट्ये साध्य करण्याच्या या धावपळीत पर्यावरणाला व टिकाऊ स्वरूपाच्या अर्थवृद्धीला मात्र धक्का बसला आहे.

पर्यावरणाच्या अवनतीचा परिणाम काही लोकांवर इतर लोकांपेक्षा अधिक होतो. पर्यावरणातील अवनतीचा प्रभाव किती पडेल हे सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीवर अवलंबून असते. जीवनाला आधारभूत अशा हवा, पाणी आणि भूमीव्यतिरिक्त गरीब लोकांना जगण्यासाठी स्थानिक परिस्थितीनुसार अन्न, इंधन, वनवस्तु, चारावैरण, मासे इत्यादी मिळविण्यासाठी कष्ट करावे लागतात. भारतातील निरनिराळ्या राज्यांच्या अभ्यासावरून असे दिसते की गरीब लोकांना जवळपास २० टक्के उत्पन्न सामूहिक किंवा सामान्य मालमत्ता असणाऱ्या साधनधनापासून (common property resources) मिळते. पर्यावरणाच्या अवनतीचा परिणाम साहजिकच गरीब लोकांवर मोठ्या प्रमाणात होतो. हवा प्रदूषित झाल्यास त्याचा परिणाम प्रत्येकावर होतो. शहरांमध्ये श्वासोश्वास करताना शुद्ध हवा मिळणे कठीण झाले आहे. प्रदूषित पाण्याच्या अनिष्ट प्रभावापासून स्वतःला वाचविण्यासाठी श्रीमंत लोक उकळलेले पाणी किंवा घरी पाणी शुद्ध करण्याची उपकरणे घेऊ शकतात. परंतु हवेच्या प्रदुषणापासून सुटका होणे कठीण आहे. यासाठी पर्यावरणाचे व्यवस्थापन करणे अतिशय आवश्यक आहे.

पर्यावरण व्यवस्थापनाची आवश्यकता :

मानवी कृतीमुळे पर्यावरणाची घटलेली गुणवत्ता वाढविणे व पर्यावरणाची स्थिती सुधारणे या ध्येयासाठी जाणिवपूर्वक कृती करणे आवश्यक आहे. पर्यावरणाच्या अवनतीमुळे सर्व सजीवांच्या अस्तीत्वाला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे पर्यावरणतज्ज्ञ, अभ्यासक, शासक, प्रशासक, सामाजिक तसेच राजकिय कार्यकर्ते या समस्यांवर विचार करित आहेत. त्यातूनच पर्यावरण व्यवस्थापन ही संकल्पना पुढे आली आहे. पर्यावरण व्यवस्थापन ही विकास व नियोजनाच्या संदर्भातील संकल्पना आहे. यात समाजाचा सर्वांगीण विकास करणे तसेच नैसर्गिक संसाधनांचा समतोल वापर करून सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करणे, ही उद्दिष्टे अभिप्रेत आहेत. त्याचबरोबर मानवाच्या अविचारी कृतीवर नियंत्रण, नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण व पर्यावरणीय समस्यांच्या निवारणासाठी निर्धारित केलेली तत्त्वे यांचा पर्यावरण व्यवस्थापनात समावेश होतो. मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाबरोबर पर्यावरणाची गुणवत्ता राखण्याचा प्रयत्न यातून केला जातो.

पर्यावरण व्यवस्थापन ही मानवी आणि निसर्ग यांच्यात समन्वय साधणारी प्रक्रिया आहे. त्याद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडू न देता व प्रदूषणविरहित पर्यावरण राखून मानवाचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. पर्यावरणाच्या आपत्तीवर नियंत्रण ठेवण्याची प्रक्रिया ही पर्यावरण व्यवस्थापनाचे एक अंग असून यात नियोजन, विश्लेषण व मूल्यांकन यांच्या आधारे संसाधनांचा विचारपूर्वक उपयोग करण्याचे तंत्र वापरले जाते.

पर्यावरणाचे व्यवस्थापन विशिष्ट प्रदेश किंवा राष्ट्र यांच्याशी मर्यादित नसून ती संपूर्ण जगाची गरज आहे. भविष्यात मानवी समाजाच्या समन्यायक्षम उपयोगासाठी परिसंस्थांचे रक्षण करणे व परिसंस्थांतील अखंडत्व राखणे हे पर्यावरण व्यवस्थापनाचे ध्येय आहे.

पर्यावरण व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे :

1. पर्यावरणातील निरनिराळ्या घटकांचे संशोधन करणे.
2. पर्यावरणाच्या नियोजनाची रूपरेषा तयार करणे.
3. पर्यावरणाच्या विविध घटकांना प्रदूषणमुक्त ठेवणे.
4. मानवाला प्रदूषणाच्या परिणामांपासून वाचविणे.
5. अवक्षय होत असलेल्या सजीवांना संरक्षण देणे.
6. पर्यावरणाचा दर्जा राखला जावा म्हणून विशिष्ट नियमावली वा तत्त्वे ठरविणे. प्रदूषण नियंत्रणाद्वारे पर्यावरणाच्या गुणवत्तेचे रक्षण करणे.
7. व्यवस्थापनासाठी उपायांचे समीक्षण करणे व त्यात सुधारणा करणे.
8. व्यवस्थापनासाठी नियोजित केलेल्या उपायांच्या परिणामांची तपासणी करणे.
9. पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी साहित्यसंग्रह करणे.
10. पर्यावरण शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे आणि समाजात जाणीव व जागृती निर्माण करणे.
11. संसाधनांचा बहुउद्देशीय वापर करून पारिस्थितिकीय संतुलन राखण्याचा प्रयत्न करणे.
12. जैवविविधतेचे परिरक्षण करणे.
13. स्वच्छ तंत्रज्ञान उत्पादन संकल्पना स्वीकारणे.
14. पर्यावरण संधारणासाठी नियम व कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करणे.

पर्यावरण व्यवस्थापनाचे धोरण : हे ठरविताना खालील घटकांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असते.

१. पर्यावरणीय अवनती टाळण्यासाठी हवा प्रदूषण, जलप्रदूषण व भूमिप्रदूषण यांवर प्रभावीपणे नियंत्रण आणणे व कार्यक्षम उपाय योजणे.
२. ऊर्जा संसाधनांसह इतर सर्व संसाधनांचा अतिवापर टाळणे व टाकाऊ पदार्थांची कमीत कमी निर्मिती व्हावी यासाठी कमी खर्चिक परंतु कार्यक्षम तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करणे.
३. शाश्वत विकासासाठी उत्पादन निर्मितीकरिता स्वच्छ तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
४. शाश्वत विकासासाठी पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन तपासणी, पर्यावरण व्यवस्थापन पद्धती, पर्यावरण जोखीम मूल्यमापन इत्यादी साधनांचा स्वीकार करणे.
५. व्यापक स्तरावर पर्यावरणीय जनजागृती व्हावी यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि शिक्षणाच्या माध्यमातून पर्यावरण समस्यांची समाजात जागृती निर्माण व्हावी म्हणून विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करणे.
६. शैक्षणिक स्तरावर पर्यावरण शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे.
७. लोकसंख्या वाढीस प्रतिबंध व्हावा यासाठी योजना आखणे.
८. सामाजिक समन्याय व्यवस्था प्रस्थापित होण्यासाठी प्रयत्न करणे.

पर्यावरणाच्या प्रमुख घटकांचे व्यवस्थापन :

पर्यावरण हे जैविक तसेच अजैविक घटकांपासून बनलेले असते. असे व्यवस्थापन अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरणातील काही प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे आहेत :

- वन व्यवस्थापन,
- वन्यजीव व्यवस्थापन,
- मृदा व्यवस्थापन,
- जल संसाधनांचे व्यवस्थापन,
- खनिज संसाधनांचे व्यवस्थापन,
- ऊर्जा संसाधनांचे व्यवस्थापन.

याशिवाय पर्यावरण व्यवस्थापनात प्रदूषण नियंत्रित करण्याला अधिक प्राधान्य दिले जाते. यास प्रदूषण नियंत्रण व्यवस्थापन असेही म्हणतात. यात

- अ) वायुप्रदूषण नियंत्रण उपाय,
- आ) मृदाप्रदूषण नियंत्रण उपाय,
- इ) जलप्रदूषण नियंत्रण उपाय आणि
- ई) अपशिष्ट पदार्थांचे व्यवस्थापन यांचा समावेश होतो.

पर्यावरण व्यवस्थापनेतून आर्थिक लाभ:

पाणी अडवण्यासंबंधीच्या (वॉटरशेड) कार्यक्रमांमुळे पर्यावरणाचे संरक्षण तर साधतेच शिवाय संबंधित समाजाला त्याचा आर्थिक लाभही मिळतो. मध्य प्रदेशच्या भोपाळ जिल्हयातील भगोडा खेड्यामध्ये वॉटरशेड प्रकल्पाचे काम २००६ साली सुरू झाले. एकूण १२७५ हेक्टर क्षेत्र हयाखाली आले आणि हयासाठी ६५.०३ लाख रूपये खर्च झाला. प्रकल्पाच्या चार वर्षांमध्ये, ४३ लाख रूपये खर्च करून, ६ पाझर तलाव, ५ तलाव, १०

दाडी बंधारे आणि ६००० समपातळीतील चर (कांदूर ट्रेंचेस) बांधले गेले तर ५७००० झाडे लावली गेली तसेच १० हेक्टर क्षेत्रावर चाऱ्याची (गवत) लागवड केली गेली.

पाणी वाचवण्याच्या उपायांमुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढली आहे — २००५ साली ६५ मीटर खोल खणल्यावर लागणारे पाणी आता २०१० मध्ये ४३ मीटर खोलीवरच मिळते. जलसंधारण समितीमध्ये १२ सदस्य आहेत (त्यांपैकी ३ महिला आहेत). हे सदस्य ग्रामपंचायतीसोबत काम करून प्रकल्पातून निर्माण केलेल्या मालमत्तेची निगराणी करतात तसेच वेळोवेळी भेटून चालू कामाचा आढावा घेतात आणि भविष्यातील योजना ठरवतात. भद्रोडामध्ये असलेल्या १३ हातपंपांना आता वर्षभर पाणी असते — हयापूर्वी ४-५ हातपंप मार्चनंतर कोरडे पडायचे. खेड्यातील महिला आता आनंदाने सांगतात “हया भागातल्या जलसंधारण प्रकल्पामुळे मे-जून महिन्यांत २ किलोमीटर दूर असलेल्या विहिरीमधून पाणी आणण्याचा आमचा त्रास वाचला आहे.”

जलसंधारण प्रकल्पाला हातभार लावण्याच्या उद्देशाने जुन्या तलावांची डागडुजी करण्यासाठी खेडुतांनी ‘राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्या’चा (नरेगा) (NREGA) आधार घेतला आहे. भद्रोडाजवळच्या सेम्रीखुर्द नावाच्या खेड्यामध्ये असाच एक जुना तलाव होता. त्या भागात वनज असलेल्या मुंगियाबाईने तो बांधला होता. कित्येक वर्षांच्या दुर्लक्षामुळे त्यामध्ये गाळ साठून तो निरूपयोगी बनला होता. हया वर्षाच्या सुरुवातीला ग्रामपंचायतीने त्यामध्ये सुधारणा करण्याचे ठरवले. कारण त्यांचा वापर गुरांना पाणी पिण्यासाठी तसेच जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढवण्यासाठी होऊ शकत होता. नरेगा (NREGA) अंतर्गत मजुरी करून लोकांनी त्या तलावास त्याचे पूर्वीचे वैभव मिळवून दिले तर ग्रामपंचायतीने त्या आसपास झाडे लावण्याचा खर्च केला व अशा रीतीने जमिनीची संभाव्य धूप रोखली.

जलसंधारण समितीचे सदस्य असलेले श्री. बिजेश पटेल हे स्वतःही शेतकरी आहेत. त्यांनी त्यांच्या शेतात भात (तांदूळ) लावला आहे. ते सांगतात “इतके दिवस, खरीप हंगामात, मी माझ्या शेतात सोयाबीन लावत असे रब्बी हंगामात कडधान्ये — कारण मला पाणी कमी पडायचे. परंतु आता, माझ्या खेड्याच्या आसपास पाझर तलाव आणि बंधारे बांधल्यानंतर माझ्याकडील बोअरवेल मधून वर्षभर पाणी मिळते. मी आता रब्बी हंगामात गहू लावतो आणि हयावर्षी अर्ध्या एकरात तांदूळही लावला आहे.” बिजेशला अर्ध्या एकरातून १५ क्विंटल ‘उषा बासमती’ चे उत्पन्न मिळाले आहे. हयाची बाजारातील किंमत ३०,००० रुपये आहे (२००० रु. प्रति क्विंटलप्रमाणे). आपले उत्पन्न वाढवण्यासाठी आणखी तांदूळ लावण्याचा त्यांचा विचार आहे.

सारांश :

त्यासाठी आपल्याला राहणीमान आणि टिकाऊ जीवनपद्धती ज्यात— अर्थ, उद्योग, शिक्षण, आरोग्य, सुरक्षा आणि पर्यायाने पर्यावरण याकडे जाणीवेने लक्ष देणे निकडीचे आहे एवढेच म्हणावेसे वाटते.

पर्यावरणाचे व्यवस्थापन आणि टिकाऊ स्वरूपाच्या आर्थिक विकासासाठी पुढील महत्त्वाच्या बाबींकडे लक्ष देणे उपयुक्त होईल.

१) लोकसंख्येचा भार कमी करणे;

- २) साक्षरता वाढविणे आणि केवळ रोजीरोटी मिळविण्याव्यतिरिक्त अर्थपूर्ण शिक्षणाचा प्रसार;
- ३) स्त्रिया, गरीब लोक आणि मागास भागातील लोकांचा विकास कार्यात अधिकाधिक सहभाग; आणि
- ४) लोककल्याणाकडे लक्ष देणारी कार्यक्षम, लवचिक आणि जबाबदार अशी शासनव्यवस्था.

टिकाऊ विकासासंबंधी सामाजिक जाणीव निर्माण होवून लोकांनी जर नैतिक मूल्ये स्वीकारली तर पर्यावरणाच्या अर्थशास्त्राच्या सहाय्याने कमीत कमी कष्टात आणि कमी खर्चात पर्यावरणाचा समतोल टिकविणे शक्य होईल.

संदर्भ :

- १) श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे — भारतीय अर्थव्यवस्था
- २) जयकुमार— मराठी विश्वकोष
- ३) <http://www.cseindia.org>. राकेश कुमार, विजय नर्सिकर — राज्यस्तरीय मध्यवर्ती संस्था.
- ४) डॉ.जी.एन. झामरे — भारतीय अर्थशास्त्र

